

ALBAN ƏLİFBASI

UOT 811

**MİRZƏYEVA AYAN
AMAR QIZI***Bakı Dövlət Universiteti
Kitabşünaslıq və Nəşriyyat işi
kafedrasının I kurs tələbəsi*

Açar sözlər: Alban əlifbası, alban dili, elm, tədqiqat, yazılı abidələr, hərf, tərcümə əsərləri

Ключевые слова: Албанский алфавит, албанский язык, наука, исследования, письменные памятники, буквы, переводческие материалы

Key words: Albanian alphabet, Albanian language, science, research, written monuments, letters, translation materials

Alban əlifbasının tapılması elm əlmində, Azərbaycan xalqının tarixində mühüm bir hadisə, böyük bir təntənə kimi qeyd edilmişdir. Lakin bu əlifbanın öz dövründə geniş tətbiq olunmasını, ondan elmin, maarifin, mədəniyyətin inkişafı üçün istifadə edilməsini sübut edən yazılı abidələr, mənbələr və kitabələr hələ tapılmamışdı [1, 20].

İlk Azərbaycan yazısının və əlifbasının izlərini həyat özü aşkar etməli oldu. 1948-ci ildə Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Kür çayının sol sahilində, çiy kərpiclə hörülmüş xristian məbədinin otaqlarının birində tapılmış daş parçaları üzərində alban yazısı aşkar edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, həmin daş parçaları üzərində yazı olan dördüzlü prizma şəkilli iri bir daşın hissələridir. Ümumiyyətlə, daşın üzərində

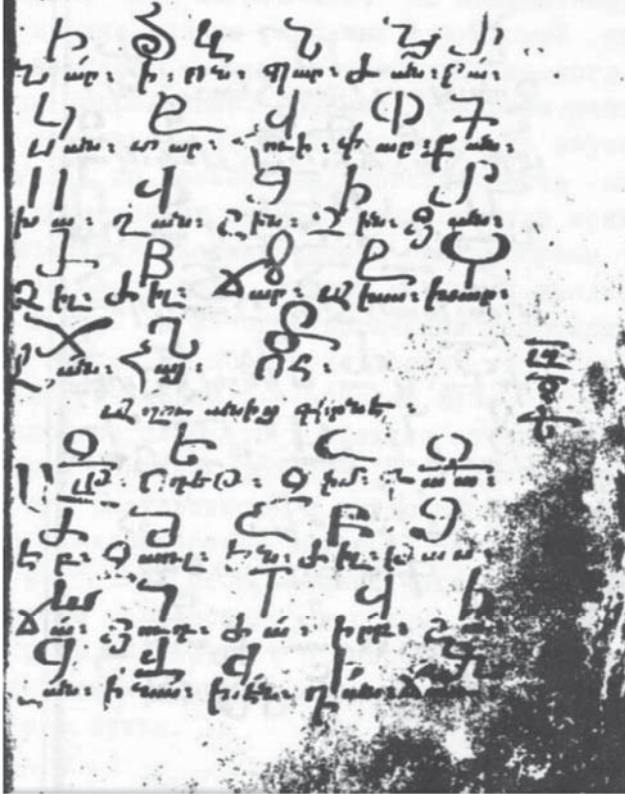
62 hərfdən ibarət yazı qalmışdır. Lakin daşın ayrı-ayrı qırıqları tapılmadığından oradakı yazının bəzi hissələri çatmışdır [1, 20].

Hərflərin məlum olmasına baxmayaraq, həmin yazıları oxuyub, onların mənasını başa düşmək çətindir. Alimlərin fikrincə, bu yazıların dili Qafqaz dilləri sistemlərindən, lakin müasir dilimizdən tamamilə fərqlidir. X-XI əsrlərdən başlayaraq alban dilində danışan əhali türk dili tayfaları ilə qarışmış və bu səbəbdən də alban dili aradan çıxmışdır [1, 20].

Tarixi mənbələrə əsasən ehtimal olar ki, alban əlifbası eramızın IV-V əsrlərində yaradılmışdır. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu tərəfindən hazırlanmış üç cildlik "Azərbaycan tarixi"nin birinci cildində qeyd edilir ki, "V əsrin əvvəllərində 52 hərfdən ibarət olan alban əlifbası mövcud

idi. "Orta əsrlərə məxsus tarixi sənədlərin birində göstərilir ki, V əsrin sonu VI əsrin əvvəllərində albanlar xarici yazışmalarda öz yazılarından istifadə edirdilər [1, 21].

edilir. Tarix nəinki alban əlifbasından əvvəl mövcud olmuş, piktoqrafik yazı nümunələrini, hətta alban əlifbası ilə yaradılmış ilk yazılı mədəniyyət abidələrini qoruyub sax-

Alban yazısının yaranmasının öz dövrü üçün çox böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdur. Əlifba yarandıqdan sonra ona düzəlişlər daxil edilir və dini xristian kitabları qədim Azərbaycan dilinə tərcümə olunurdu.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, alban əlifbasının çiçəklənmə dövrü V-VII əsrlər hesab edilməlidir. Bunun nəticəsidir ki, VII əsrin birinci yarısında mükəmməl əlifba əsasında ölkənin tarixini tərtib etməyə başlayırlar [1, 21].

Z.İ.Yampolski bu barədə belə yazır: "Deməli, Albaniya səlnaməsinin tərtibinə albanların tam inkişaf etmiş əlifbaları olduğu vaxt başlanılmışdır. Bu iş alban şahlığının müstəqilliyini bərpa etmək təşəbbüsü ilə başlıca olaraq meydana gəlmişdir".

Azərbaycan ərazisində ən qədim əlifba sayılan alban əlifbası bizim eradan əvvəl ikinci minilliyin ortalarında təşəkkül tapmışdır. Onun Finikiya əlifbasından törədiyi güman

laya bilməmişdir. Belə yazı nümunələrindən xəbər verən, onların əlamətlərini yaşadan bəzi abidələr qalmaqdadır. Məsələn, Səbayil yazıları, Qobustan qayaüstü rəsmlər və b. "Qədim Qobustan yazılarından qanadlanan, zehnin dərin qatlarında cövlan edib ürəklərdə yuva quran bir duyum" yaşayır.

Alban dilinin yaranması alban etnik birliyinin təşəkkülü ilə bağlıdır. Alban etnosunun formalaşması bizim eradan əvvəl I əsrə təsadüf edir. Bu proses bizim eranın I əsrinə qədər davam etmişdir. Alban dili o dövrdə tayfalararası ünsiyyət kimi bütün ölkədə fəaliyyət göstərmişdir. O, bizim eranın birinci əsrində dövlət ədəbi dili kimi formalaşmışdır. O, V əsrdə qarqar və udin şivələri əsasında təkmilləşdirilmişdir. Alban yazısının çiçəklənmə dövrü V-XII əsrlərdə olmuşdur. Onun inkişafını iki dövrə ayırmaq olar: 1) V-VI əsrlər xristian dini ədəbiyyatının qədim Suriya və yunan dillərindən alban

dilinə tərcüməsi; 2) VII-XI əsrlər. Bu dövrü alban tarixi ədəbiyyatı ənənələrinin təşəkkülə adlandırmaq olar.

1948-ci ildə Mingəçevirdə aparılan qazıntı zamanı alban yazısı ilə VI əsr alban məbədinin epigrafik abidəsi tapılmışdır. 1948-ci ildə Mingəçevirin Sudağılan yaşayış məntəqəsində aşkar edilmiş yazılı daş və əşyalar hələ sirli abidələr kimi qalır. Bu yazılı lövhə Sudağılan adlanan şəhərgahdakı məbədin otaqlarından birində aşkar olunub. Lövhədə hündürlüyü 5 – 5,5 sm olan 56 hərf var. Bu ən uzun rəqib yazılardan biridir, o, kaputelin karnizi üzrə uzanaraq, onu dörd tərəfdən əhatə edir. Mingəçevirdə aşkar edilmiş bu alban yazılı kitabəsi 21 işarədən ibarətdir, 4 sətirlidir. Üzərində alban yazısı olan dördküncü şamdan tapılmışdır. Bundan başqa, Matenadarandan tapılmış alban dilində olan bir əlyazmada bizə məlumdur: “Müqəddəs və ilahi yeleyin tarixi haqqında” adlanır. Mingəçevir qazıntıları zamanı tapılan bu daş haqqında S.M.Qaziyev məlumat vermişdir. Lakin həm tapılmış əlifbada, həm də Mingəçevir yazılarında qüsurlar olduğu üçün yazıları düzgün oxumaq mümkün olmamışdır. Mingəçevir epigrafik abidələrinin həmin yazıların, abidələrinin indiyə qədər oxunmamasının əsas səbəbi alimlərin həmin yazıları, abidələrin sirrini türkdilli tayfaların dilləri əsasında yox, udu, ləzgi, kürki, hətta fars yazılı abidələri kimi oxumağa səy göstərmişdir. Mingəçevir epigrafik abidələrindən ən qiymətli ortasında şaquli deşiyi olan və üzərində tovuz quşlarının təsviri həkk edilmiş kitabədir. Abidənin arxasında üz-üzə dayanmış iki tovuz quşu və onların arasında üç ləçəkli zanbaqa oxşar bitki təsvir edilmişdir. Xristian məbədlərində ruhanilərin sayı minimum iki nəfər olmuşdur. Bu baxımdan tovuz quşları ruhanilərin müqəddəsliyini ifadə edir, üç ləçəkli zanbaq, güman ki, alban dövləti ərazisində üç böyük tayfanın yaşadığını və onların birliyini bildirir. Bu üç tayfa birliyindən ibarətdir. Albanların tarixi taleyi VII əsrdən başlayaraq dəfələrlə dağıdıcı zərbələr nəticəsində acınacaqlı olmuşdur.

Onun yazılı abidələrinin çoxu yer üzündən silinmişdir. 1948-ci ildə Mingəçevirdə aşkar olunmuş alban yazıları bu gün də maraqlı doğurur və öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Alban abidələri alban əlifbası ilə yazılmışdır. 1930-cu ilə qədər bu əlifbadan əsər-əlamət qalmamışdır. Belə güman edilirdi ki, əlifba məhv olmuşdur. Lakin xoş bir təsadüf nəticəsində 1937-ci ildə alban Yerevanda Matenadaranın Üçmüədzin Fondundakı XV əsrə aid bir dərsliyin içərisində tapılmışdır. Onun öyrənilməsi ilə A.Q.Şanidze məşğul olmuşdur. 1958-ci ildə həmin alban əlifbasının üzvü Kazanda aşkar edildi.

Alban əlifbası 52 hərfdən ibarətdir. Samitlərlə yanaşı, onda saitlər də ayrı-ayrı hərflərlə verilmişdir. Bəzi saitlər O və W hərflərinin birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur. Yazının istiqaməti soldan sağadır. Bu əlifba V-VII əsrlərdə geniş yayılmışdır, məktəblərdə tədris edilirdi, dini, elmi və bədii əsərlər yazılırdı.

Alban əlifbasının müxtəlif tipləri olmuşdur. Alban əlifbası ilə yazılmış mətn də var.

Qafqaz Albaniyası tarixçisi Moisey Kallankatuklu yazısı olan xalqlar içərisində miqyalı və albanları xüsusi qeyd etmişdir “Yazıya malik olan xalqlar bunlardır: yunanlar, miqyalılar, ispanlar, albanlar və s. “Tədqiqatçılar müəyyənləşdirmişlər ki, uzun müddət elmi, bədii, publisistik əsərlər, kargüzarlıq sənədləri alban dilində yazılmışdır. Alban əlifbasının kim tərəfindən nə zaman yaradıldığı mübahisəlidir.

Alban əlifbası fikrin təşəkkül tarixini T.M.Məmmədov daha ətraflı araşdırmışdır. Uzun müddət alban dilinə tərcümələr və alban yazısı haqqında Matenadarandakı beş müxtəlif əlyazmasında olan məlumata əsaslanmışlar. 1937-ci ildə filologiya elmləri doktoru, professor İ.Ş.V.Abduladze XV əsr əlyazmalarını öyrənərkən 1717 nömrəli əlyazmada alban əlifbasını əldə etmişdir. Sonra Matenadarandakı bu əlyazmanın iki başqa surəti üzərində də tədqiqatlar aparılmışdır. Bunlar XV əsrdə monastrın şagirdləri üçün dərslik kimi monax Foma Metsopski

tərəfindən tərtib edilmişdir. 1938 və 1957-ci illərdə ciddi araşdırmalardan sonra akademik A.Q.Şanidzenin alban əlifbası haqqında yazıları çap olunmuşdur. Alban yazısının, alban dilində tərcümə əsərlərinin olduğunu tarixi mənbələr də təsdiq edir.

Alban əlifbasının tədqiqatçısı A.Şanidze on bir əsrdən çox davam edən Alban mədəniyyətinin Qafqaz regionunda böyük rolunu nəzərdə tutaraq yazmışdır: "Mən belə hesab etmişəm və hazırda da belə hesab edirəm ki, orta əsrlərdə Qafqazın mədəni və siyasi həyatında görkəmli rol oynamış bütöv bir xalqın yazısı izsiz yox ola bilməz. Qazıntılar bizə alban yazısının mövcud olması barədə mənbələrin məlumatını inandırıcı şəkildə təsdiq edən epigraflıq material verməlidir. Bundan əlavə, mən hələ ümidimi itirmirəm ki, nə vaxtsa və harada isə palimpsestlərdə (perqament yazılarında) alban əl yazılarından parçalar üzə çıxacaqdır".

Ermənilər öz əlifbalarının alban əlifbasından daha qədim olduğunu iddia edirdilər. Lakin alimlərin albanların tarixi ilə bağlı aşkar etdikləri fakt ermənilərin iddialarına son qoydu. Son araşdırmalara görə alban əlifbası erməni əlifbasından daha qədimdir. Alban əlifbası qədim dövrlərdən mövcud olmasına baxmayaraq bu əlifba ilə yazılan kitablar indiyə qədər heç yerdə tapılmayıb. Belə ki, alban əlifbası ərəb xəlifəsinin göstərişi ilə erməni Qriqoryan kilsəsinə tabe edildikdən sonra erməni katalikosu İliyanın göstəri-

şi ilə məhv edilib. Alban əlifbası ilə yazılan kitablar isə qədim erməni dilinə tərcümə olunduqdan sonra məhv edilib. Ermənilərin alban əlifbasını məhv etməsi ilə bağlı faktlar Moisey Kalankatlında əsərlərində öz əksini tapır. O öz əsərində yazır: Onlar alban əlyazmalarını gətirib böyük torbalara yığdılar və o torbaları Tərtər çayına atdılar. Beləliklə, alban əlifbasının tarixi itirildi". Nəhayət, XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində ilk əlyazması tapılmışdır. Əlyazma albanların ən güclü tayfası utilər adı ilə bağlı olub və uti dilində yazılıb. Uzun illərdən sonra bu əlifbanın gürcü alimi tərəfindən ortaya çıxmasının da maraqlı tarixi var. Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunun direktoru Zaza Aleksidze müqəddəs Yekaterina monastrında gürcü əlyazmalarını axtararaq onların arasında qəribə bir əlyazmaya rast gəlmişdir. Diqqətlə baxdıqda isə bu gürcü mətninin arasında hansısa hərflərin qalıqları görünür. Beləliklə, məlum olur ki, bu mətn alban əlifbası ilə yazılıb. Bu tarixdə alban xalqına məxsus əlyazmanın olduğunu sübut edən ilk yazıdır. Yeni tapılan kitabda araşdırmalar zamanı məlum olub ki, hətta alban əlifbası ilə Tövrat, İncil kimi dini kitablarda yazılıb.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, Alban əlifbasında olan kitablar bizə gəlib çatmayıb. Bunun üçün elmi araşdırmalar davam etdirilməli, yeni nəticələr əldə olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Həsənov H. Yazılar və əlifbalar. Bakı: "Renessans", 2011, s.20-25.
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Alban_%C9%99lifbas%C4%B1
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Qafqaz_albanlar%C4%B1n%C4%B1n_dili
4. Голубкина Т.И. Еще одна албанская надпись из Мингечаура. //ДАН АзССР, 1949, № 5
5. <http://www.sinaimonastery.com/en/index.php?lid=106#>
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Portal:Qafqaz_Albaniyas%C4%B1/Alban_%C9%99lifbas%C4%B1

Аян Мирзоева

Албанский алфавит**Резюме**

В статье рассматривается история создания албанского алфавита, также представлена информация о сравнительных взглядах экспертов.

В статье также упоминаются исторические памятники албанского алфавита. Автор отмечает, что албанские памятники написаны на албанском алфавите. До 1930-х годов не было никаких следов этого алфавита. Предполагалось, что алфавит был уничтожен. В основном статья содержит интересные факты об албанском алфавите.

Ayan Mirzaeva

Albanian alphabet**Summary**

The article discusses the history of creation of the Albanian alphabet, also provides information on the comparative views of experts. The historical monuments of the Albanian alphabet are also mentioned in the article. The author notes that the Albanian monuments are written in the Albanian alphabet. Until the 1930s, there were no traces of this alphabet. It was assumed that the alphabet was destroyed. Basically, the given article contains interesting facts about the Albanian alphabet.

ALBAN ƏLİFBASI

UOT 811

**MİRZƏYEVA AYAN
AMAR QIZI***Bakı Dövlət Universiteti
Kitabşünaslıq və Nəşriyyat işi
kafedrasının I kurs tələbəsi*

Açar sözlər: Alban əlifbası, alban dili, elm, tədqiqat, yazılı abidələr, hərf, tərcümə əsərləri

Ключевые слова: Албанский алфавит, албанский язык, наука, исследования, письменные памятники, буквы, переводческие материалы

Key words: Albanian alphabet, Albanian language, science, research, written monuments, letters, translation materials

Alban əlifbasının tapılması elm aləmində, Azərbaycan xalqının tarixində mühüm bir hadisə, böyük bir təntənə kimi qeyd edilmişdir. Lakin bu əlifbanın öz dövründə geniş tətbiq olunmasını, ondan elmin, maarifin, mədəniyyətin inkişafı üçün istifadə edilməsini sübut edən yazılı abidələr, mənbələr və kitabələr hələ tapılmamışdı [1, 20].

İlk Azərbaycan yazısının və əlifbasının izlərini həyat özü aşkar etməli oldu. 1948-ci ildə Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Kür çayının sol sahilində, çiy kərpiclə hörülmüş xristian məbədinin otaqlarının birində tapılmış daş parçaları üzərində alban yazısı aşkar edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, həmin daş parçaları üzərində yazı olan dördüzlü prizma şəkili iri bir daşın hissələridir. Ümumiyyətlə, daşın üzərində

62 hərfdən ibarət yazı qalmışdır. Lakin daşın ayrı-ayrı qırıqları tapılmadığından oradakı yazının bəzi hissələri çatmışdır [1, 20].

Hərflərin məlum olmasına baxmayaraq, həmin yazıları oxuyub, onların mənasını başa düşmək çətindir. Alimlərin fikrincə, bu yazıların dili Qafqaz dilləri sistemlərindən, lakin müasir dilimizdən tamamilə fərqlidir. X-XI əsrlərdən başlayaraq alban dilində danışan əhali türk dili tayfaları ilə qarışmış və bu səbəbdən də alban dili aradan çıxmışdır [1, 20].

Tarixi mənbələrə əsasən ehtimal olar ki, alban əlifbası eramızın IV-V əsrlərində yaradılmışdır. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu tərəfindən hazırlanmış üç cildlik "Azərbaycan tarixi"nin birinci cildində qeyd edilir ki, "V əsrin əvvəllərində 52 hərfdən ibarət olan alban əlifbası mövcud